

Anna **Zapalec**

Druga **strona** SOJUSZU

**Żołnierze brytyjscy w Polsce w czasie
II wojny światowej**

Gdańsk 2014

RECENZENCI:

prof. dr hab. Mieczysław Nurek
dr hab. Jacek Tebinka

REDAKCJA:

Hanna Maciejewska-Gracz

KOREKTA:

Anna Kaniewska

INDEKSY:

Ewa Bazyl

PROJEKT OKŁADKI I STRON TYTUŁOWYCH:

Magdalena Błażków KreacjaPro

NA OKŁADCE:

Jeńcy ze Stalagu XXID w Poznaniu, fotografia ze zbiorów Imperial War Museum

Copyright © 2014 by the Author and Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

Książka została dofinansowana przez Uniwersytet Pedagogiczny
im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

ISBN 978-83-63029-76-0

WYDAWCA:

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku
ul. Długa 81-83, 80-831 Gdańsk
tel. +48 58 323-75-20, fax. + 48 58 323-75-30
e-mail: sekretariat@muzeum1939.pl
www.muzeum1939.pl

SKŁAD I ŁAMANIE:

studio 66a – Piotr Górski

DRUK I OPRAWA:

OMIKRON Sp. z o.o.
Stare Babice

Spis treści

WSTĘP	9
-----------------	---

ROZDZIAŁ 1

OD KAMPANII POLSKIEJ DO KAMPANII FRANCUSKIEJ (1939–1940)	27
--	----

1. Brytyjska Misja Wojskowa w Polsce we wrześniu 1939 r.	41
1.1. <i>Skład i cele działania</i>	50
1.2. <i>Działalność w okresie 1–8 września</i>	58
1.3. <i>Działalność w okresie 9–16 września</i>	64
1.4. <i>Ewakuacja Brytyjskiej Misji Wojskowej z Polski.</i>	75
2. Polsko-brytyjskie kontakty wojskowe na terenie Rumunii i we Francji.	87

ROZDZIAŁ 2

ŻOŁNIERZE BRYTYJSCY W NIEMIECKICH OBOZACH JENIECKICH NA ZIEMIACH POLSKICH (1940–1945)	99
--	----

1. Główne aspekty niemieckiej i sowieckiej polityki okupacyjnej w Polsce	99
2. System niemieckich obozów jenieckich.	106
3. Niemieckie obozy dla jeńców brytyjskich na ziemiach polskich wcielonych do III Rzeszy	113
3.1. <i>XX Okręg Wojskowy Gdańsk (Wehrkreis XX Danzig)</i>	113
3.2. <i>Jeńcy brytyjscy w XXI Okręgu Wojskowym Poznań (Wehrkreis XXI Posen)</i> . . .	120
4. Obozy jenieckie dla żołnierzy brytyjskich w I i VIII Okręgu Wojskowym Wehrmachtu	131
4.1. <i>I Okręg Wojskowy Królewiec (Wehrkreis I Königsberg)</i>	131
4.2. <i>VIII Okręg Wojskowy Wrocław (Wehrkreis VIII Breslau)</i>	132
5. Jeńcy brytyjscy przetrzymywani na terenie Generalnego Gubernatorstwa	142

6. Niemieckie obozy dla lotników brytyjskich (polskie ziemie wcielone i wschodnie tereny III Rzeszy)	144
7. Sytuacja bytowa Brytyjczyków w niemieckich obozach jenieckich	147
8. Polski i brytyjski wywiad wśród jeńców brytyjskich	164

ROZDZIAŁ 3

POMOC ŻOŁNIERZOM BRYTYJSKIM ZE STRONY POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO	173
---	-----

1. Brytyjscy uciekinierzy z obozów jenieckich i z oddziałów roboczych	184
2. Współpraca polskiego i brytyjskiego wywiadu w sprawie pomocy żołnierzom brytyjskim.	209
3. Trasy przerzutowe	219
4. Operacja o kryptonimie „Dorsze”.	247

ROZDZIAŁ 4

W POLSKIEJ KONSPIRACJI	279
----------------------------------	-----

1. Żołnierze brytyjscy w polskich oddziałach partyzanckich	287
2. Brytyjczycy w strukturach polskiej konspiracji	302
3. Brytyjscy lotnicy z pomocą dla Polski (do sierpnia 1944 r.)	314
4. Żołnierze brytyjscy w Powstaniu Warszawskim	320
5. Kontakty Brytyjczyków z polskim otoczeniem w warunkach okupacji	331
6. Sytuacja Polaków w czasie wojny w świetle ocen żołnierzy brytyjskich	338

ROZDZIAŁ 5

BRYTYJSKIE OPERACJE SPECJALNE W POLSCE 1944–1945	344
--	-----

1. Operacja „Wildhorn”	351
2. Loty specjalne z pomocą dla Powstania Warszawskiego, zwiad lotniczy i bombardowania strategiczne	357
3. Brytyjsko-Amerykańska Misja Wojskowa na terenie „Polski lubelskiej”	375
3.1. Skład i cele misji	380
3.2. Działania misji	381

3.3. Ocena sytuacji politycznej i społecznej na terenie Rzeszowszczyzny i Lubelszczyzny we wrześniu 1944 r.	384
4. Misja „Freston”.	386
4.1. Skład i cele misji.	388
4.2. Działania misji i jej rezultaty	390
5. Przygotowania SOE do realizacji misji „Flamstead” i „Fernham”	392
6. Materiały analityczne SOE o sytuacji na ziemiach polskich w przededniu zakończenia wojny na podstawie zeznań, meldunków i raportów żołnierzy brytyjskich.	394
ZAKOŃCZENIE	399
BIBLIOGRAFIA	405
SUMMARY	439
WYKAZ SKRÓTÓW.	443
WYKAZ TABEL.	449
INDEKS OSOBOWY	450
INDEKS GEOGRAFICZNY	464

WSTĘP

Pomysł napisania tej książki powstał po analizie materiałów archiwalnych pod nazwą: „Jeńcy armii sprzymierzonych «Dorsze»”, znajdujących się w Studium Polski Podziemnej w Londynie (dalej SPP). Był to zbiór polskich i brytyjskich dokumentów z lat 1940–1945, wydzielony w ramach zespołu obejmującego materiały archiwalne polskiego Sztabu Naczelnego Wodza w Londynie na temat: sytuacji żołnierzy brytyjskich w niemieckich obozach jenieckich na ziemiach polskich; planów pomocy dla Brytyjczyków, którzy uciekli z niewoli; losów żołnierzy brytyjskich walczących w polskich oddziałach partyzanckich; sposobów i zasad ukrywania obcokrajowców w okupowanej Polsce oraz wykorzystywania polskich konspiracyjnych szlaków przerzutowych w Europie do ewakuacji żołnierzy brytyjskich z okupowanych ziem polskich. Wtedy też w archiwum była mieszkanka Warszawy – Krystyna Ukleja-Dąbrowska¹ – opowiedziała mi o przeżyciach swojej rodziny, która przez długi czas, w okresie okupacji niemieckiej, ukrywała żołnierza brytyjskiego – Australijczyka – bardzo wyróżniającego się swoim wyglądem w warszawskim otoczeniu. Ponadto nie rozmawiał on w ogóle w języku polskim, co w warunkach okupacji stanowiło wielki problem przy udzieleniu mu schronienia i jednocześnie stwarzało ogromne zagrożenie dla rodziny, która opiekowała się nim i dla niego ryzykowała życie.

Wiadomości uzyskane z polskich archiwaliów w Londynie i od świadków wydarzeń stały się początkiem poszukiwania innych źródeł oraz przeprowadzenia w zbiorach bibliotek i archiwach kwerendy na temat obecności żołnierzy brytyjskich w Polsce.

---

¹ Krystyna Ukleja-Dąbrowska – ur. w 1930 r. w Warszawie; w czasie wojny, aż do upadku Powstania Warszawskiego, mieszkała z matką i rodzeństwem na Starym Mieście u wuja na ul. Brzozowej 6/8. W mieszkaniu w czasie wojny ukrywali zbiegłych z niewoli jeńców brytyjskich. Zob.: Muzeum Powstania Warszawskiego, Archiwum Historii Mówionej [dalej: MPW AHM] dostępny: http://ahm.1944.pl/Krystyna_Dabrowska/1/?q=ukleja, data dostępu 27.01.2011; Notatka z rozmowy z Krystyną Ukleją-Dąbrowską, Londyn 2009 (w zbiorach autorki).

Wyniki tych poszukiwań wykazały, że w Polsce do dnia dzisiejszego powstało bardzo wiele opracowań naukowych odnoszących się do polsko-brytyjskich stosunków politycznych. Część z nich, a zwłaszcza te, które powstały krótko po II wojnie światowej, miała charakter tendencyjny, skażona była cenzurą i wpływem treści propagandowych². Jednak przed 1989 r. powstawały w Polsce również prace wartościowe. Do takich należały publikacje Henryka Batowskiego o polityce brytyjskiej wobec Polski przed wybuchem II wojny światowej i po jej rozpoczęciu, traktujące o problemach szczegółowych, a także stanowiące wieloaspektowe rozważania o polityce międzynarodowej w Europie³. Dorobek w tym zakresie posiadała również Maria Turlejska⁴. Zajmowali się tą problematyką: Henryk Jackiewicz⁵, Jan Linowski⁶, Maria Nowak-Kiełbikowa⁷, Mieczysław Nurek⁸ oraz inni badacze.

Dotychczasowa literatura naukowa, dotycząca stosunków polsko-brytyjskich w II wojnie światowej, zawiera więc cały szereg prac, które powstawały

---

² Dla przykładu podam: V. Fomin, *Amerykańscy i anglo-francuscy imperialiści jako organizatorzy i współuczestnicy hitlerowskiej agresji przeciwko Polsce*, „Nowe Drogi” 1951, R. 5, nr 6 (30), s. 149–173.

³ H. Batowski, *Agonia pokoju i początek wojny: sierpień–wrzesień 1939*, Poznań 1984; *idem*, *Antecedencje 17 września 1939 r.*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego. Polska Akademia Umiejętności” 1994, t. 78, s. 17–31; *idem*, *Europa zmierza ku przepaści*, Poznań 1977 (wyd. 2, 1989); *idem*, *Józef Beck i Duff-Cooper w Gdyni w sierpniu 1938 r. U podstaw angielskiej orientacji Becka*, „Dzieje Najnowsze” 1975, nr 3, s. 99–111; *idem*, *Kryzys dyplomatyczny w Europie. Jesień 1938 – wiosna 1939*, Warszawa 1962; *idem*, *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 1988; *idem*, *Ostatni tydzień pokoju*, Poznań 1964; *idem*, *Pierwsze kontakty rządowe polsko-brytyjskie po wrześniu 1939 r. (wg akt Foreign Office)*, „Studia Historyczne” 1971, R. XIV, z. 4 (55), s. 529–550; *idem*, *Pierwsze tygodnie wojny: dyplomacja zachodnia do połowy września 1939 r.*, Poznań 1967; *idem*, *Podpisanie i tekst układu polsko-brytyjskiego (na podstawie dokumentów Foreign Office) [w:] Władze RP na Obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945*, red. Z. Błażyński, Londyn 1994, s. 120–141; *idem*, *Polska dyplomacja na obczyźnie 1939–1941*, Kraków 1991; *idem*, *Sytuacja międzynarodowa Polski 1938–1939: między konferencją monachijską a wybuchem wojny*, Kraków 1991; *idem*, *Zachód wobec granic Polski 1920–1940: niektóre fakty mniej znane*, Łódź 1995; *idem*, *Ze stosunków polsko-brytyjskich we wrześniu 1939 r. (Na podstawie materiałów archiwalnych Foreign Office)*, „Sprawy Międzynarodowe” 1971, R. 24, z. 9, s. 89–98.

⁴ M. Turlejska, *Rok przed klęską. Wrzesień 1938 – wrzesień 1939*, Warszawa 1960.

⁵ H. Jackiewicz, *Brytyjska pożyczka dla Polski w 1939 r.*, „Więź” 1974, nr 9, s. 101–111; *idem*, *Brytyjskie gwarancje dla Polski w 1939 roku*, Olsztyn 1980.

⁶ J. Linowski, *U źródeł sojuszu polsko-brytyjskiego (marzec 1939–kwiecień 1939)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Politologia” 1985, z. 13.

⁷ M. Nowak-Kiełbikowa, *Polska–Wielka Brytania. W dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923–1937*, Warszawa 1975.

⁸ M. Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii w rejonie Morza Bałtyckiego w latach 1935–1939*, Gdańsk 1986.

przez ostatnie dziesięciolecia w Polsce. Podejmowano także tę tematykę w badaniach zagranicznych⁹. Ogólnie jest to dorobek duży. W ostatnich latach opublikowane zostały kolejne wyniki badań, które wprowadziły w obieg nowe źródła i wiele wartościowych ustaleń. Szczególnie często miejsce wśród tematów tych publikacji naukowych zajmowały wydarzenia z 1939 r.¹⁰

Obszerną grupę publikacji stanowią też opracowania o kontaktach polsko-brytyjskich wynikających z działalności polskich władz na wychodźstwie i udziału w wojnie Polskich Sił Zbrojnych¹¹. Wiele cennych informacji przyniosły

---

⁹ M.in. ukazały się: A.M. Cienciąła, „*Wielka Brytania gotowa była bić się za polski Gdańsk?*”, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1978, z. 44, s. 32–43; eadem, *Polska w polityce brytyjskiej i francuskiej w 1939 roku. Wola walki czy próba uniknięcia wojny?*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1985, z. 75, s. 152–183; eadem, *The Munich crisis of 1938: plans and strategy in Warsaw in the context of the Western appeasement of Germany* [w:] *The Munich crisis, 1938. Prelude to World War II*, red. I. Lukes, E. Goldstein, London–Portland 1999, s. 48–81; N. Bethell, *The war Hitler won: September 1939*, London 1972; idem, *Zwycięska wojna Hitlera: wrzesień 1939*, tłum. J.Z. Bielski, Warszawa 1997; S. Newman, *March 1939, the British guarantee to Poland: a study in the continuity of British foreign policy*, Oxford 1976; idem, *Gwarancje brytyjskie dla Polski. Marzec 1939*, tłum. J. Meysz-towicz, Warszawa 1981; B. Bond, *British military policy between the two World Wars*, Oxford 1980; W.N. Medlicott, *British foreign policy since Versailles 1919–1963*, London 1968; idem, *Contemporary England 1914–1964*, London 1967; A.J. Prażmowska, *Eastern Europe and the origins of the Second World War*, New York 2000; A.J. Taylor, *English History 1914–1945*, Oxford 1965.

¹⁰ Z publikacji, które ukazały się w Polsce, należy wymienić: W. Rojek, *Pierwsze oceny i komentarze dyplomatów brytyjskich na temat paktu Ribbentrop–Molotow, sierpień 1939* [w:] *W kręgu polityki, dyplomacji i historii XX wieku. Księga Jubileuszowa profesora Waldemara Michowicza*, red. B. Rakowski, A. Skrzypek, Łódź 2000, s. 223–237; T. Skinder-Suchcitz, *Rok 1939. Polsko-brytyjska polityka morska*, Warszawa–Londyn 1997; *Od Wersalu do Poczdamu. Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1945*, red. A. Koryn, Warszawa 1996; M. Zgórniak, *Brytyjsko-francuskie kontakty sztabowe, próby opracowania wspólnej strategii i utworzenia wspólnego dowództwa (1935–1939)* [w:] *W kręgu polityki, dyplomacji, i historii...*, s. 223–238; idem, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993; idem, *Sojusz polsko-francusko-brytyjski i problemy jego realizacji w planowaniu oraz praktycznej działalności mocarstw zachodnich w 1939 roku* [w:] *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego, Prezydenta RP na wychodźstwie*, red. H. Bułhak i in., Warszawa 1994, s. 367–371; J. Tebinka, *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*, Warszawa 1998; M. Kornat, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012; idem, *Brytyjskie gwarancje niepodległości Polski w 1939 r. jako problem historyczny. Kontynuacja i zwrot w historiografii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1999, z. 126, s. 177–198; A. Suchcitz, *Wrażenia generała Ironside’a z wizyt w Polsce w l. 1925 i 1939*, „Mars” 1993, nr 1, s. 55–63.

¹¹ Ze względu na obszerność publikacji naukowych na ten temat przytoczę w tym miejscu jedynie przykłady niektórych z nich: *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*, t. 2: *Walki formacji polskich na Zachodzie 1939–1945*, red. nauk. W. Biegański, Warszawa 1981; W. Biegański, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie*, Warszawa 1990; idem, *Wojsko Polskie w kampanii francuskiej 1940 roku*, Warszawa 1995; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2: *Kampanie na obczyż-*

badania w zakresie polsko-brytyjskich stosunków wywiadowczych¹². Bardzo wartościowe i szczegółowe opracowania o pomocy lotniczej ze strony aliantów dla Armii Krajowej (dalej AK) napisał Kajetan Bieniecki¹³.

W historiografii polskiej ukazały się publikacje dotyczące niektórych aspektów losów żołnierzy brytyjskich na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej. W Polsce powstały dwa opracowania książkowe, które należy ocenić jako ważne, gdyż ich autorzy jako pierwsi zwrócili uwagę na obecność żołnierzy brytyjskich w Polsce w latach II wojny światowej i poświęcili temu tematowi odrębne miejsce. Pierwszą z książek wydano w 1964 r., a kolejną – w 1971 r.¹⁴ Edmund Odorkiewicz – autor ostatniej z wymienionych publikacji, zatytułowanej *Kryptonim „Dorsze”* – poruszył tematykę sytuacji jeńców brytyjskich na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej oraz prowadzenia w czasie wojny akcji o kryptonimie „Dorsze”, polegającej na pomocy udzielanej żołnierzom brytyjskim przez polskie podziemie w celu ich ukrycia lub dokonania przerzutu części z nich poza tereny okupowane przez Niemców. Obie wspomniane książki oparte zostały na źródłach pozyskanych z archiwów polskich (na dokumentacji polskiej i niemieckiej) oraz na wspomnieniach polskich świadków wydarzeń. Wykorzystanie materiałów kancelaryjnych, przechowywanych w archiwach w Wielkiej Brytanii, w tym dokumentacji kancelaryjnej polskiego Sztabu Naczelnego Wodza, nie było wtedy dla autorów możliwe ze względu na sytuację polityczną w Polsce. Nie dysponowali oni więc wieloma źródłami, takimi jak:

---

nie, cz. 1: wrzesień 1939 – czerwiec 1941, Londyn 1959; *ibidem*, cz. 2, Londyn 1975; J. Smoliński, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie: 1939–1945*, Warszawa 1997; *idem*, *Ewakuacja Wojska Polskiego do Wielkiej Brytanii w czerwcu 1940 r.*, Warszawa 1996; J. Tucholski, *Cichociemni*, Warszawa 2010 (wyd. 4); *idem*, *Spadochroniarze*, Warszawa 1991.

¹² *British intelligence in the Second World War: its influence on strategy and operations*, red. F.H. Hinsley i in., t. 1–3, London 1979–1990; J.M. Ciechanowski, *Brytyjskie Służby Wywiadowcze i Specjalne*, „Zeszyty Historyczne” 2003, z. 143, s. 3–40; *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*, t. 1: *Ustalenia Polsko-Brytyjskiej Komisji Historycznej*, red. T. Dubicki, D. Nałęcz, T. Stirling, Warszawa 2004; *ibidem*, t. 2: *Wybór dokumentów*, wybór i oprac. J.S. Ciechanowski, Warszawa 2005; *Wkład polskiego wywiadu w zwycięstwo aliantów w II wojnie światowej. Akta konferencji naukowej zorganizowanej w Krakowie w dn. 20–22.10.2002 r. przez Polską Akademię Umiejętności, Muzeum Armii Krajowej, Towarzystwo Obrony Zachodnich Kresów Polski i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. Z.J. Kapera, Kraków 2004; S. Dorril, *MI6. Fifty years of special operations*, London 2000.

¹³ K. Bieniecki, *Lotnicze wsparcie Armii Krajowej*, Warszawa 2005; *idem*, *Jak rzeczywistość wyglądała pomoc z Zachodu dla Warszawy w pierwszych dniach powstania*, „Zeszyty Historyczne” 1988, z. 85, s. 47–67.

¹⁴ J.E. Wilczur, *Anglosasi nie jesteście Aryjczykami*, Warszawa 1964; E. Odorkiewicz, *Kryptonim „Dorsze”*, Katowice 1971.

depesze, raporty i sprawozdania dla szerszego i bardziej szczegółowego opracowania wielu poruszanych zagadnień. Było więc mało bezpośrednich dowodów (dokumentacji kancelaryjnej) potwierdzających istnienie zorganizowanej i planowej akcji pomocy dla żołnierzy brytyjskich, prowadzonej w ramach działalności Polskiego Państwa Podziemnego (dalej PPP)¹⁵. Jeden z najważniejszych tekstów na temat brytyjskich lotników w Polsce w czasie II wojny światowej opublikował Kajetan Bieniecki na podstawie dokumentów brytyjskich z Archiwum Państwowego w Londynie (The National Archives, dalej TNA). Przedstawił w nim m.in. losy części lotników, którzy zbiegli z niewoli niemieckiej lub zostali zestrzeleni nad Polską w czasie operacji lotniczych. Podążając śladem autora artykułu, udało się odszukać kolejne raporty, w tym także sprawozdania żołnierzy innych brytyjskich sił zbrojnych na temat ich pobytu w Polsce w czasie wojny.

Innym problemem, podejmowanym w polskiej historiografii, była tematyka związana z niemieckimi obozami jenieckimi, ale tylko nieliczne artykuły rozpatrywały sytuację i losy żołnierzy brytyjskich jako odrębne zagadnienie. W ostatnich latach wydano kilka publikacji o położeniu Brytyjczyków w niemieckich obozach jenieckich, zwłaszcza Stalagu VIII B Lamsdorf (Łambinowice)¹⁶ oraz Stalagu XXI A-Oflagu XXI C Schildberg (Ostrzeszów)¹⁷. Nie opublikowano jed-

---

¹⁵ Niedawno pojawiły się głosy wątpliwe o istnieniu operacji o kryptonimie „Dorsze”. Zob.: Z. Sroczyński, *Anglicy w Warszawie. Opieka Polaków nad zbiegłymi z obozów jeńcami brytyjskimi – 1940/41*, „Okruchy Wspomnień z lat Walki i Martytologii AK” 2000, nr 36, s. 7–19. Warto w tym miejscu także odnotować powstanie w 1973 r. filmu dokumentalnego pt. „Wszystkie drogi prowadzą do Londynu” w reżyserii Krzysztofa Szmagiera (scenariusz: K. Szmagier, A. Kruczkowska), którego tematem stała się polska akcja pomocy jeńcom brytyjskim zbiegłym z niemieckich obozów i ich przerzut na tereny kontrolowane przez wojska alianckie. Pisała o tym w prasie: J. Łącka, *Chleb wyjęty spod serca. Bohaterki „Akcji Dorsze”*, „Trybuna Opolska” 1975, nr 3 (4–5 I), s. 6.

¹⁶ *Obozy w Lamsdorf/Łambinowicach (1870–1946)*, red. E. Nowak, Łambinowice–Opole 2006; R. Bednorz, *Żołnierze brytyjscy za drutami Stalagów VIII B i 344 w Lamsdorf-Łambinowicach*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny. Jeńcy wojenni w latach II wojny światowej” [dalej „LRM”] 1993, t. 16, s. 7–27; A. Wickiewicz, *Życie codzienne żołnierzy brytyjskich w obozie jenieckim Lamsdorf w latach II wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2003, nr 4, s. 403–419; *idem*, *Żołnierze brytyjscy w obozach Wehrmachtu (1939–1945) w świetle zbiorów archiwalnych Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu*, „LRM” 2005, t. 28, s. 139–151. Ostatnio ukazało się drugie wydanie pracy Magdaleny Kruk-Kuchcińskiej, Violetty Rezler-Wasielewskiej i Anny Wickiewicz pt. *W krzywym zwierciadle. Jeńcy wojenni w obozach Wehrmachtu*, Opole 2010 (I wyd. 2008). W książce tej między innymi poruszone zostały aspekty życia codziennego jeńców brytyjskich. Autorki korzystały z ilustracji wykonanych przez polskich i brytyjskich jeńców wojennych. Każdy z rozdziałów dotyczy poszczególnych dziedzin życia jenieckiego.

¹⁷ S. Rusak, *Jeńcy alianccy w okupowanym Ostrzeszowie 1939–1945. Stalag XXI A – Oflag XXI C Schildberg*, Kalisz 2002.

nak do tej pory opracowania, które przedstawiałoby i charakteryzowało całościowo i porównawczo to zagadnienie¹⁸.

Losom żołnierzy brytyjskich w Polsce poświęcano miejsce przy okazji pisania o historii Armii Krajowej¹⁹, a także podczas analizowania udziału cudzoziemców w polskiej konspiracji²⁰. Obszerne studia prowadzono nad współpracą Polskiego Państwa Podziemnego z Wielką Brytanią, głównie w zakresie wywiadu przeciwko III Rzeszy. Na marginesie tych badań niekiedy omawiano pewne wydarzenia związane z żołnierzami brytyjskimi w Polsce i przedstawiono ich przeżycia wojenne²¹. Do tej pory mało poruszano sprawę Brytyjskiej Misji Wojskowej przebywającej w Polsce we wrześniu 1939 r., o której ukazał się jeden artykuł naukowy²². Szerzej natomiast została opracowana brytyjska misja „Freston”, która znalazła się na ziemiach polskich w 1944 r.²³

---

¹⁸ Nie ma takiej publikacji także w Wielkiej Brytanii, chociaż ten aspekt był poruszany w publikacjach poświęconych jeńcom brytyjskim w czasie II wojny światowej (najszerszej o obozach jenieckich w Żaganiu, Łambinowicach i w Toruniu): N. Wylie, *Barbed wire diplomacy: Britain, Germany, and politics of prisoners of war, 1939–1945*, Oxford 2010; *The work of the prisoners of War Department during the Second World War*, zebrali H. Satow, M.J. See, London 1950; A. Gilbert, *POW: Allied prisoners in Europe, 1939–1945*, London 2006; C. Rollings, *Wire and walls. RAF prisoners of war in Itzehoe, Spangenberg and Thorn 1939–1942*, Hersham 2003. W Polsce rozprawę doktorską pt. *Żołnierze Brytyjskiej Wspólnoty Narodów w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej* obroniła w 2008 r. Anna Ewa Wickiewicz, ale praca ta nie została opublikowana.

¹⁹ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3: *Armia Krajowa*, Warszawa–Londyn 1999; J. Ślaski, *Polska walcząca*, t. 2, cz. 3, Warszawa 1999.

²⁰ S. Okęcki, *Cudzoziemcy w polskim ruchu oporu 1939–1945*, Warszawa 1975. Ostatnio ukazał się artykuł na temat jednego z Brytyjczyków, działającego w polskim wywiadzie: B. Chrzanowski, *Sprawa Anglika Ronalda Clarence’a Jeffery’ego – współpracownika wywiadu Armii Krajowej w świetle zachowanych dokumentów Sztabu Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych* [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1, red. W. Skóra i P. Skubisz, Szczecin 2012, s. 411–432.

²¹ *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza...*, t. 1 i 2; A. Peplowski, *Współdziałanie Kierownictwa Operacji Specjalnych z ZWZ-AK* [w:] *Rola Kierownictwa Operacji Specjalnych w dziejach II wojny światowej*, przyg. do druku A. Kobilec, D. Sawicka, Wałbrzych 2002; P. Matusak, *Wywiad Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 2002; K. Bieniecki, *Lotnicze wsparcie...* i inne.

²² M. Nowak-Kiełbikowa, *Działalność Brytyjskiej Misji Wojskowej w Polsce od 3 do 18 września 1939 r. w świetle dokumentów brytyjskich* [w:] *Polska w Europie i świecie w XX stuleciu. Prace ofiarowane panu Profesorowi Marianowi Leczykowi w 75-lecie urodzin*, red. H. Parafianowicz, Białystok 2001, s. 331–338.

²³ T. Drozd, *Operacja SOE pod kryptonimem „Freston”*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 2, s. 177–189; J. Durka, „Freston” – *Brytyjska Misja Wojskowa SOE w Polsce. Przygotowania – przebieg – fiasko*, „Zeszyty Historyczne” 2007, z. 161, s. 97–121. Na temat misji „Freston” ukazało się też opracowanie anglojęzyczne: J. Bines, *Operation Freston*, Newport 1999.

W publikacjach brytyjskich, dotyczących Kierownictwa Operacji Specjalnych (Special Operations Executive; dalej SOE), działalności brytyjskiego wywiadu oraz brytyjskich bombardowań strategicznych, znalazły się także kwestie odnoszące się do polsko-brytyjskich spraw wojskowych w czasie II wojny światowej, zwłaszcza działalności wywiadowczej i operacji specjalnych, oraz niekiedy również niemieckich obozów jenieckich²⁴.

Podsumowując, do chwili obecnej w Polsce i w Wielkiej Brytanii stan badań nad rozpatrywanym tematem był różny pod względem zaawansowania badań i opracowania poszczególnych problemów szczegółowych. Niektóre zagadnienia omówiono już dość szeroko, na przykład: operację „Most”, pomoc lotniczą dla Powstania Warszawskiego oraz lotnicze wsparcie Armii Krajowej, operację „Freston”. Stosunkowo często, przy okazji studiów prowadzonych nad niemiecką polityką jeniecką i niemieckim systemem obozowym, pisano o niektórych niemieckich obozach dla jeńców brytyjskich na ziemiach polskich. Nie została jednak do tej pory opublikowana osobna monografia, która szczegółowo i porównawczo omawiałaby ten temat. Innym zagadnieniom poświęcano mniejszą uwagę: zadaniom i znaczeniu Brytyjskiej Misji Wojskowej w Polsce w 1939 r., udziałowi żołnierzy brytyjskich w partyzantce polskiej i pomocy ofiarowanej w różnych częściach ziem polskich dla jeńców brytyjskich. Poniekąd stało się tak dlatego, że wydarzenia te miały dużo mniejsze znaczenie wojskowe i polityczne niż kwestie związane bezpośrednio z polityką międzynarodową i działaniami militarnymi, prowadzonymi na różnych frontach podczas II wojny światowej. Niektóre problemy, takie jak: współpraca wywiadu polskiego i brytyjskiego w kwestii brytyjskich jeńców wojennych i wywiad brytyjski w niemieckich obozach jenieckich na ziemiach polskich oraz przygotowania SOE do misji „Flamstead” i „Fernham”, w ogóle nie były jeszcze szerzej rozpatrywane²⁵.

Niniejsza monografia ukazuje w sposób szeroki i wieloaspektowy obecność i losy żołnierzy brytyjskich w Polsce, w kontekście polsko-brytyjskich stosun-

---

²⁴ D. Stafford, *Wielka Brytania i ruch oporu w Europie (1940–1945): zarys dziejów Kierownictwa Operacji Specjalnych (SOE) oraz wybór dokumentów*, tłum. Z. Sroczyńska, Warszawa 1984; M.R.D. Foot, *SOE: an outline history of the Special Operations Executive 1940–1946*, London 2008; W.J.M. Mackenzie, *The secret history of SOE: the Special Operations Executive 1940–1945*, London 2000; E.D.R. Harrison, *The British Special Operations Executive and Poland*, „The Historical Journal” 2000, t. 43, nr 4, s. 1071–1091; F.H. Hinsley, *British intelligence...*, t. 1, London 1979; R.J. Overy, *Wojna powietrzna 1939–1945*, tłum. S. Białostocki, Warszawa 2007; M. Middlebrook, C. Everitt, *The Bomber Command war diaries: an operational reference book, 1939–1945*, Harmondsworth 1985 i in.

²⁵ Misje „Flamstead” i „Fernham” zostały wymienione w książce: J. Bines, *Operation...*, s. 19.

ków politycznych i wojskowych w latach 1939–1945. Problem badawczy został ukazany przede wszystkim na poziomie poszczególnych regionów Polski i miejscowości oraz w świetle biografii osób, które są bohaterami tej książki. W centrum uwagi znalazły się więc często losy pojedynczych ludzi i małych, lokalnych grup społecznych, a tłem dla tego ujęcia i punktem odniesienia stały się globalne wydarzenia międzynarodowe oraz sytuacja Polski w latach 1939–1945.

Książka ta jest przede wszystkim spojrzeniem na kontakty polsko-brytyjskie przez pryzmat losów żołnierzy brytyjskich w Polsce oraz wydarzeń, które miały tutaj miejsce w czasie II wojny światowej. W tym kontekście poruszony został również stopień zaangażowania Wielkiej Brytanii w sprawy polskie i z tego względu prowadzonym badaniom nad tematem towarzyszyły także pytania: Jak dalece Brytyjczycy byli wojskowo zaangażowani w Polsce w czasie wojny? Jakie brytyjskie operacje specjalne planowano i zorganizowano na terenie Polski? Jakie były losy i położenie żołnierzy brytyjskich, którzy trafili na ziemie polskie w czasie II wojny światowej?

Ukazana została także działalność Polaków zaangażowanych w pomoc dla żołnierzy brytyjskich oraz organizacyjny wysiłek struktur PPP i polskich władz na uchodźstwie dla wsparcia, ochrony i ułatwienia powrotu do Wielkiej Brytanii jeńcom brytyjskim, zbiegłym z niemieckich obozów. Zareprezentowano międzynarodowe uwarunkowania tej akcji oraz współpracę polsko-brytyjską. Przedstawiono także losy żołnierzy brytyjskich na ziemiach polskich, ich postawy i oceny oraz relacje z Polakami.

Wydarzenia, które zostały omówione w niniejszej publikacji, w zdecydowanej większości rozgrywały się na terytorium II Rzeczypospolitej, przede wszystkim na obszarze okupowanym przez III Rzeszę. Natomiast w dużo mniejszym stopniu miały one miejsce na ziemiach polskich pod okupacją sowiecką. Niekiedy narracja wykracza jednak poza rozpatrywany obszar II Rzeczypospolitej. Stało się tak w wypadku działalności Brytyjskiej Misji Wojskowej, która we wrześniu 1939 r. przebywała w Polsce, a następnie po ewakuacji część jej członków nadal utrzymywała kontakty z polskimi władzami na terenie Rumunii, a potem także we Francji. W celu ukazania tych związków i relacji, które były bardzo istotne z punktu widzenia późniejszych polsko-brytyjskich kontaktów wojskowych i wywiadowczych, treść rozdziału zawiera informacje o relacjach polsko-brytyjskich z okresu internowania polskich władz w Rumunii, a następnie z okresu powołania nowych władz i ich działalności we Francji. Przy charakterystyce niemieckich obozów jenieckich dla żołnierzy brytyjskich rozszerzony został również obszar badawczy i rozpatrywane były także najbliż-

sze, sąsiadujące z ziemią polskimi wschodnie i północne tereny III Rzeszy, gdyż do VIII Okręgu Wojskowego Wrocław (Wehrkreis VIII Breslau) i I Okręgu Wojskowego Królewiec (Wehrkreis I Königsberg) w 1939 r. została wcielona część ziem polskich. Z tego względu w książce przedstawiono obozy jenieckie w wymienionych okręgach wojskowych (Wehrkreis; dalej OW)²⁶. Zbiegli z tych obozów jeńcy brytyjscy uciekali najczęściej do Generalnego Gubernatorstwa (Generalgouvernement; GG), a ponadto stalagi w tych okręgach były objęte polską działalnością wywiadowczą, stąd uznano za zasadne ich scharakteryzowanie²⁷. Daleko poza przyjęty obszar geograficzny wykracza również rozdział trzeci, który traktuje o przerzutach żołnierzy brytyjskich z terenów polskich do Wielkiej Brytanii konspiracyjnymi szlakami, biegnącymi przez okupowaną Europę. Takie ujęcie tematu rozdziału wynikało z faktu, że zasięg Polskiego Państwa Podziemnego znacznie wykraczał poza teren II Rzeczypospolitej i obejmował konspiracyjne szlaki kurierskie, bazy i placówki łączności politycznej i wojskowej, ekspozytury wywiadowcze oraz część obozów jenieckich na terenie Europy.

Użyte w tekście sformułowania: „jeńcy brytyjscy”, „żołnierze brytyjscy”, „Brytyjczycy” określają wszystkie osoby, które pochodziły z Brytyjskiej Wspólnoty Narodów (nazwa stosowana od 1931 r.) i które walczyły w brytyjskich jednostkach wojskowych, zarówno Anglików, jak i Australijczyków, Hindusów, Kanadyjczyków oraz inne narodowości. W takim znaczeniu wyrażenie to występowało w źródłach i nie było możliwe wyodrębnienie poszczególnych narodowości z danych zawartych w statystykach. Stało się to osiągalne tylko w wypadku niektórych osób, gdy odnaleziona została ankieta jeńca (zawierająca podstawowe dane biograficzne) lub na podstawie jego wspomnień. Znak zapytania „(?)” zastosowano do nazwisk, które były w źródłach nieczytelne lub do miejscowości, jeżeli nie udało się ustalić ich położenia geograficznego. Nazwy miejscowości podano w brzmieniu z 1939 r. Przy przedwojennych miejscowościach niemieckich w nawiasach zostało zamieszczone współczesne polskie nazewnictwo.

---

²⁶ Kierując się powyższymi założeniami, w niniejszej publikacji nie omówiono obozów dla Brytyjczyków na terenie II Okręgu Wojskowego Szczecin (Wehrkreis II Stettin) i III Okręgu Wojskowego Berlin (Wehrkreis III Berlin). Temat ten znalazł się w pewnym stopniu w kręgu zainteresowania badaczy przy okazji publikacji: *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945)*, red. J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek, Opole 2011.

²⁷ S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po podziemiu z lat 1939–1945*, Warszawa 2008, s. 21; *Polski ruch oporu 1939–1945*, red. B. Kobuszewski, P. Matusak, T. Rawski, Warszawa 1988.

Na wielu stronach książki w przypisach umieszczone zostały krótkie notki biograficzne osób, które występują w tekście głównym. Zastosowano ten zabieg w przypadku ludzi bezpośrednio związanych z opisywanymi zdarzeniami, w celu dokonania identyfikacji oraz ukazania ich znaczenia w rozgrywających się wydarzeniach. Dzięki temu postaci występujące w książce zostały przybliżone czytelnikowi. Nie stosowano tego zabiegu tylko wobec osób powszechnie znanych lub luźno związanych z tematem. Zamieszczając biogramy, korzystałam często z ustaleń innych badaczy, co zostało zaznaczone powołaniami na ich opracowania.

Podstawę źródłową książki stanowiły materiały archiwalne wytworzone przez polskie władze cywilne i wojskowe w Londynie i Polskiego Państwa Podziemnego przechowywane w Studium Polski Podziemnej w Londynie oraz w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie (dalej IPiMS). Część z nich jest prezentowana po raz pierwszy w badaniach, m.in. znaczna część dokumentacji Oddziału VI Sztabu Naczelnego Wodza w Londynie (dalej Oddział VI SNW), dotycząca operacji o kryptonimie „Dorsze”²⁸. Ponadto bazę źródłową poszerzono o archiwalia związane z działalnością baz łączności wojskowej, wspomnienia świadków i uczestników walk oraz dokumenty z kolekcji prywatnych. Obszerne zbiory materiałów pozyskano w Archiwum Państwowym w Londynie, gdzie przechowywane są wspomniane wyżej raporty i sprawozdania żołnierzy brytyjskich o ich pobycie w Polsce w czasie II wojny światowej. Składali je wywiadowi brytyjskiemu zestrzeleni nad Polską lotnicy oraz jeńcy, którzy zbiegli z niemieckich obozów jenieckich i przebywali na ziemiach polskich pod opieką PPP, a następnie byli konspiracyjnymi szlakami przerzutowymi transportowani przez Europę do swojego kraju. Były to szczegółowe zeznania na temat: ucieczek z niewoli, współpracy z Polakami oraz o sytuacji w Polsce pod okupacją niemiecką i sowiecką. Stanowiły one ważne źródło informacji dla brytyjskiego wywiadu. Spora część tych materiałów nie była wykorzystywana do tej pory w badaniach. Raporty te udostępnia się historykom dopiero od niedawna i część z nich wykorzystał w badaniach Kajetan Bieniecki, o czym pisał w „Zeszytach Historycznych”²⁹. Obszerłą dokumentację pozyskano z zespołów: Air Ministry (Ministerstwo Lotnictwa), War Office (Ministerstwo Spraw Wojskowych), Foreign Office (Ministerstwo Spraw Zagranicznych) i sekcji polskiej SOE. Przede wszystkim cenne były dokumenty na

---

²⁸ Tylko niektóre z tych dokumentów były prezentowane w: *Armia Krajowa w dokumentach: 1939–1945*, t. 2, Londyn 1973, s. 89, 134–135, 174, 228, 298; *ibidem*, t. 5, Londyn 1981, s. 52, 130, 133.

²⁹ K. Bieniecki, *Raporty brytyjskich lotników o Polsce*, „Zeszyty Historyczne” 1997, z. 120, s. 35–58.

temat polsko-brytyjskiej współpracy wywiadowczej. Interesujące źródła, w tym nieznanne jeszcze relacje i wspomnienia członków Brytyjskiej Misji Wojskowej oraz członków sekcji polskiej SOE, uzyskano dzięki kolekcji sir Petera Allixa Wilkinsona KCMG DSO OBE przechowywanej w Imperialnym Muzeum Wojny w Londynie (Imperial War Museum; dalej IWM)³⁰.

W Polsce kwerenda archiwalna przyniosła interesujące i obszerne wyniki. Przeprowadzona została w Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach (dalej ACMJW), gdzie najciekawszymi źródłami do tematu stały się: zbiór wspomnień jeńców brytyjskich o pobycie w obozach jenieckich, o ucieczkach z niewoli niemieckiej i powrocie do kraju; zbiory zdjęć dotyczące życia codziennego Brytyjczyków w obozach jenieckich oraz raporty z Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w Genewie (MKCK) o sytuacji żołnierzy w niemieckich obozach, a także dokumentacja niektórych stalagów. Interesujące materiały pozyskano z Muzeum Obozów Jenieckich w Żaganii (dalej MOJ), którego pracownicy włożyli wiele pracy w zabezpieczenie źródeł materialnych po tamtejszym obozie. Kwerenda objęła także źródła przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN) i dotyczyła zwłaszcza zespołu Armii Krajowej na poszczególnych jej szczeblach organizacyjnych oraz Delegatury Rządu RP na Kraj, a także materiałów polskich placówek dyplomatycznych za granicą i dokumentów skopiowanych w archiwach brytyjskich, które sprowadzono do Polski. Interesujące źródła na temat niemieckich obozów jenieckich i przestępstw niemieckich dokonanych na Brytyjczykach i Polakach w czasie wojny oraz część dokumentacji Armii Krajowej i Delegatury Rządu RP na Kraj zostały udostępnione przez poszczególne Oddziałowe Komisje Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej (KŚZpNP IPN). Nie udało się natomiast objąć kwerendą archiwaliów Oddziału VI Sztabu Naczelnego Wodza z Centralnego Archiwum Wojskowego w Rembertowie ze względu na zamknięcie w latach 2011–2014 dostępu do zbiorów z powodu prac remontowych budynku archiwum.

W publikacji wykorzystano materiały z lokalnych polskich archiwów państwowych, stowarzyszeń i muzeów dotyczące działalności organizacji konspiracyjnych w poszczególnych regionach Polski. Bardzo obszerne zbiory na temat konspiracji na Pomorzu Gdańskim, zwłaszcza na temat Okręgu Pomorskiego

---

³⁰ Te materiały były bardzo ważne dla tematu niniejszej książki i zamieszczono w niej fragmenty niektórych dokumentów. Niestety sir Peter A. Wilkinson zmarł w 2000 r. Pomimo podjętych wielu starań autorce nie udało się skontaktować z jego spadkobiercami w celu poinformowania ich o planowanej publikacji.

Armii Krajowej, zgromadzone zostały w Fundacji General Elżbiety Zawackiej „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek” w Toruniu (FGEZ)³¹. Zostały one podzielone na trzy główne działy:

- Archiwum Pomorskie, które zawiera pięć grup zbiorów – „Akta Okręgu Pomorskiego Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej (ZWZ-AK)”, „Akta Tajnej Organizacji Wojskowej «Gryf Pomorski»” oraz zbiór ponad 2400 teczek osobowych żołnierzy konspiracji pomorskiej i zbiór teczek problemowych (materiały wtórne o konspiracji pomorskiej), a także zbiór spuścizn i kolekcji;
- Archiwum Wojennej Służby Kobiet – to głównie materiały Organizacji Przynależności Wojskowej Kobiet oraz ponad 4000 teczek osobowych i teczek problemowe (materiały wtórne o wojennej służbie kobiet);
- Archiwum Wydziału Łączności Zagranicznej ZWZ-AK „Zagroda” – w dziale tym przechowywane sąteczki osobowe 232 żołnierzy „Zagrody”, depesze i niepublikowane opracowania.

Oprócz tego w fundacji znajdują się fotografie i mikrofilmy oraz muzealia i zbiory biblioteczne³². Dzięki tym zbiorom pozyskano wiele szczegółowych informacji o żołnierzach brytyjskich przebywających na terenie Pomorza Gdańskiego. Ponadto Elżbieta Skerska z fundacji przeprowadziła kwerendę na temat jeńców wojennych z państw alianckich, którzy przebywali na Pomorzu, i działań podjętych wobec nich przez polską konspirację. Pozwoliła ona ujawnić szereg wzmianek o pomocy jeńcom i organizacji ich przerzutów, a także o udziale żołnierzy brytyjskich w polskich oddziałach partyzanckich. Kwerenda wykazała, że „temat jest bardzo obszerny, jest wiele śladów dotyczących współpracy z jeńcami w różnych częściach Pomorza, a także o ich udziale w oddziałach partyzanckich”. Wyniki tych poszukiwań udostępniono do niniejszego opracowania. Te materiały mogą także w przyszłości posłużyć do opracowania szeregu kwestii szczegółowych³³. Pozyskane źródła odzwierciedlały cztery zasadnicze aspekty badanego problemu: sytuację w poszczególnych obozach jenieckich i w niektó-

---

³¹ Gen. bryg. prof. dr hab. Elżbieta Zawacka wraz z prof. Stanisławem Salmonowiczem i prof. Grzegorzem Górskim była inicjatorką powstania fundacji, która została założona w 1990 r. Początkowo nosiła ona nazwę Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, a od 2002 r. Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek”. Obecna nazwa została przyjęta w roku 2009 po śmierci gen. Elżbiety Zawackiej.

³² Informacje zostały podane w oparciu o materiały informacyjne fundacji, m.in.: *Informator o zbiorach Fundacji „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”*, red. K. Minczykowska, Toruń 2000.

³³ Podają za: FGEZ,teczka problemowa: Obozy, cz. 11: *Kwerendy dotyczące jeńców i obozów jenieckich*, s. 1–14.

rych oddziałach roboczych; pomoc ludności polskiej jeńcom brytyjskim w niewoli oraz żołnierzom, którzy zbiegli z obozów niemieckich; organizację przerzutów jeńców brytyjskich przez polskie organizacje konspiracyjne, działające na terenie Pomorza Gdańskiego, w celu umożliwienia Brytyjczykom powrotu do Wielkiej Brytanii oraz udział żołnierzy brytyjskich w polskiej konspiracji. Ogółem całość tych materiałów stanowiła pokaźny i jeden z najbardziej kompletnych zbiorów informacji do badanego tematu.

Niestety zbiory archiwalne dotyczące innych okręgów ZWZ-AK nie były tak duże, co miało swoje odzwierciedlenie w ilości materiału źródłowego do tematu badań. Bardzo pomocne okazały się edycje dokumentów na temat Armii Krajowej oraz dotychczasowe opracowania o działalności poszczególnych okręgów ZWZ-AK, co pozwoliło zweryfikować zebrane źródła i umieścić je w kontekście wydarzeń toczących się w poszczególnych regionach Polski³⁴. W Archiwum Państwowym w Krakowie znajduje się jedynie kilka teczek akt z działalności Okręgu Śląskiego ZWZ-AK (0,03 m.b. akt), który był jednym z najważniejszych terenów w przerzutach Brytyjczyków oraz w udzielanej im pomocy. Największe obozy jenieckie dla żołnierzy brytyjskich istniały bowiem na Górnym i Dolnym Śląsku oraz na Śląsku Cieszyńskim, stąd były one w bezpośrednim zainteresowaniu Okręgu Śląskiego ZWZ-AK. W tej skąpej dokumentacji o działalności Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej odnaleziono jedynie kilka wzmianek w sprawie organizacji pomocy dla żołnierzy brytyjskich. Stąd też większość wiadomości o pomocy jeńcom brytyjskim udzielanej przez konspirację śląską pochodziła z relacji, raportów i zeznań Brytyjczyków, którzy mieli kontakt z ZWZ-AK lub miejscową ludnością cywilną na terenie Śląska. Był to materiał spory, który w oparciu o polskie wspomnienia i literaturę przedmiotu można było poddać weryfikacji.

---

³⁴ Stan badań nad działalnością ZWZ i AK jest bardzo obszerny. Tutaj wymienię jedynie kilka pozycji: P.M. Lisiewicz, *Bezimienni. Z dziejów wywiadu Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990; M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990; K. Komorowski, *Konspiracja pomorska 1939–1945. Leksykon*, Gdańsk 1993; O. Guziur, M. Starczewski, „Lido” i „Stragan”. *Ślązacy w wywiadzie Armii Krajowej*, Czeski Cieszyń 1992; B. Chrzanowski, *Konspiracja Rządu RP na Pomorzu w latach 1939–1945*, Gdańsk 1992; B. Chrzanowski, A. Gąsiorowski, *Wywiad Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej na Pomorzu*, cz. 1: (1940–1943), „Stutthof. Zeszyty Muzeum” 1985, nr 6, s. 5–40; *idem*, *Wywiad Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej na Pomorzu*, cz. 2: (1943–1945), „Stutthof. Zeszyty Muzeum” 1985, nr 7, s. 5–32; W. Borzobohaty, „Jodla”: *Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1988; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 1–2, Warszawa 1987, t. 3, Warszawa 1991. Jedną z najważniejszych edycji źródeł jest: *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1–6.

Dzięki pomocy pracowników działu archiwalnego Muzeum Armii Krajowej w Krakowie uzyskano źródła na temat żołnierzy brytyjskich, w tym lotników, którzy przebywali na terenie Okręgu Krakowskiego ZWZ-AK. Część informacji odnaleziono w materiałach 1 Pułku Strzelców Podhalańskich AK (1psp AK), które są przechowywane w Archiwum Państwowym w Krakowie. Ponadto kwerenda objęła również archiwalia, które po wojnie zostały przejęte przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (dalej MBP), a obecnie przechowywane są w Instytucji Pamięci Narodowej.

Ciekawe zbiory na temat konspiracyjnej działalności Polaków na terenie Łodzi i Poznania (Okręg Łódzki ZWZ-AK i Okręg Poznański ZWZ-AK) na rzecz pomocy żołnierzom brytyjskim zawierały materiały przechowywane w IPN – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi dotyczące śledztwa w sprawie „zbrodni popełnionej przez hitlerowskich sędziów w sądzie specjalnym (Sondergericht) w Łodzi, przez wydanie wyroku skazującego Marię Jasińską na karę śmierci za udzielanie pomocy zbiegłym z obozu w Poznaniu jeńcom brytyjskim”. Oprócz dokumentacji niemieckiej z czasów wojny obejmowały one zeznania świadków i uczestników wydarzeń, zaangażowanych w pomoc dla żołnierzy brytyjskich, którzy uniknęli niemieckiego aresztowania i złożyli zeznania w tej sprawie po wojnie. Pozwoliło to ustalić wiele szczegółów o działalności konspiracyjnej na rzecz pomocy dla żołnierzy brytyjskich.

Uzupełnieniem archiwaliów były prywatne kolekcje rodzinne, wywiady, opublikowane dokumenty, relacje oraz wspomnienia polskich i brytyjskich świadków wydarzeń. W tym miejscu warto podkreślić, że pozyskano je także ze strony internetowej Muzeum Powstania Warszawskiego, które opublikowało wywiady i wspomnienia uczestników konspiracji warszawskiej. Ogółem podczas kwerendy został zgromadzony duży i nowy materiał źródłowy, który stał się podstawą do poszerzenia konfrontacji dotychczasowego stanu badań oraz umożliwił całościowe ujęcie prezentowanego zagadnienia.

W publikacji przyjęto chronologiczno-przedmiotowy układ treści. Pierwszy rozdział przedstawia polsko-brytyjskie kontakty wojskowe we wrześniu 1939 r., ze szczególnym zwróceniem uwagi na cele i działania Brytyjskiej Misji Wojskowej w Polsce we wrześniu 1939 r. oraz kontakty z polskimi władzami wojskowymi po opuszczeniu terenu Polski. Ukazane zostały między innymi początki brytyjskiej współpracy wywiadowczej oraz uzgodnienia odnośnie do pierwszych działań brytyjskich w celu pomocy, organizacji i prób dostarczenia wojskowego zaopatrzenia dla ZWZ w okupowanej Polsce. W rozdziale wykorzystano źródła polskie i brytyjskie, w tym wspomnienia żołnierzy Brytyjskiej Misji

Wojskowej, raporty i relacje z przebiegu misji oraz część dokumentacji ambasady brytyjskiej w Warszawie w sprawie wydarzeń we wrześniu 1939 r. w Polsce.

W rozdziale drugim scharakteryzowane zostały niemieckie obozy jenieckie dla żołnierzy brytyjskich na ziemiach polskich wcielonych do III Rzeszy i na terenie Generalnego Gubernatorstwa, a także opisane położenie żołnierzy brytyjskich w niewoli. Treść rozdziału poszerzono o zagadnienia na temat niemieckich obozów jenieckich na terenie I i VIII Okręgu Wojskowego, do których włączono części ziem polskich, zajętych przez III Rzeszę po agresji na Polskę. Wykorzystano obszerne źródła brytyjskie i materiały wspomnieniowe, dokumenty niemieckie oraz dotychczasowe wyniki badań historyków na temat obozów jenieckich dla Brytyjczyków.

Rozdział trzeci traktuje o sposobach ucieczek jeńców brytyjskich z niemieckich obozów, metodach i problemach w organizowaniu dla nich pomocy przez ludność polską, a także o organizacji opieki nad Brytyjczykami przez struktury Polskiego Państwa Podziemnego w Polsce i w Europie. Tu przedstawione zostały kontakty ze strony Sztabu Naczelnego Wodza z SOE i War Office w sprawie żołnierzy brytyjskich, przebywających w Polsce, w tym kontakty pomiędzy polskim i brytyjskim wywiadem. Przybliżona została również operacja o kryptonimie „Dorsze”, która była zespołem konspiracyjnych działań podjętych przez struktury PPP w celu opieki nad żołnierzami brytyjskimi i ich przetrzutu do Wielkiej Brytanii.

W kolejnej części pracy dokonana została analiza szeregu indywidualnych doświadczeń brytyjskich uciekinierów z niemieckich obozów jenieckich oraz lotników brytyjskich zestrzelonych nad Polską, którzy ukrywali się na okupowanych ziemiach polskich. Ten rozdział opowiada o wielu osobistych przeżyciach żołnierzy brytyjskich. Część z nich znalazła się w polskiej konspiracji, co było dla nich całkowitą nowością, do której zresztą byli nieprzygotowani. Pokazane zostały ich postawy, sympatie, zachowania w warunkach okupacyjnych – ich uczenie się konspiracji i okupacji (poznawanie codzienności i jej wyzwań oraz uwarunkowań), a także to, jak oceniali Polaków. Część rozdziału poświęcona została przedstawieniu ocen na temat polskiego społeczeństwa i okupacji widzianych oczami żołnierzy brytyjskich. Ukazano też, jak obcokrajowcy postrzegali życie codzienne i jak interpretowali wydarzenia oraz sytuację polskiej ludności pod okupacją.

Ostatni rozdział dotyczy brytyjskich operacji specjalnych w 1944 r. Przybliży on działania prowadzone w tym czasie ze strony SOE: udział brytyjskich lotników w lotniczej pomocy dla Powstania Warszawskiego, brytyjskie misje wojskowe w Polsce w 1944 r. i ich znaczenie wywiadowcze, a także oceny i spostrzeżenia

żołnierzy brytyjskich o przemianach politycznych, zachodzących na ziemiach polskich w 1944 i 1945 r. Poruszone zostały też zagadnienia związane z prowadzeniem przez brytyjskie lotnictwo fotozwiadu w różnych częściach okupowanej Polski oraz podjęcia bombardowań strategicznych w Gdańsku i Gdyni.

Losy kilkudziesięciu tysięcy Brytyjczyków, którzy znaleźli się na ziemiach polskich pod okupacjami, mogłyby stać się scenariuszem niejednego filmu sensacyjnego lub przygodowego. Zdarzały się bowiem historie brawurowych ucieczek, bezwzględnych niemieckich pościgów i heroicznego poświęcenia ze strony Polaków, ukrywających żołnierzy brytyjskich. To często są opowieści o walce i o honorze, chociaż także i o ludziach, którym podczas wojny odwagi i godności zabrakło. Ta książka jest też o skomplikowanych, brutalnych i nienawistnych czasach wojny, ale i o osobach ofiarujących pomoc – pomimo zagrożenia karą śmierci – oraz o okupowanej Polsce widzianej oczami obcokrajowców. Jest to też opowieść o Brytyjczykach uczestniczących w polskiej konspiracji przeciwko nazizmowi w kraju, który nie był ich ojczyzną i którego nie znali dobrze, a pomimo to ryzykowali życie, właśnie tutaj walcząc z okupantem niemieckim. Oni rozumieli już dobrze, czym był w teorii i w praktyce totalitarny nazizm, a ci, którzy doświadczyli okupacji sowieckiej lub jako żołnierze AK zetknęli się z Armią Czerwoną i systemem sowieckim w 1944 r. i 1945 r., zdawali sobie sprawę także, jakie zagrożenia niósł komunizm.

W tym miejscu przede wszystkim pragnę podziękować za dyskusje, rady, merytoryczną korektę tekstu książki oraz cenne uwagi i konkluzje prof. dr. hab. Jackowi Chrobaczyńskiemu. Dziękuję również prof. dr. hab. Mariuszowi Wołosowi za dokonanie oceny tekstu oraz za rady, dzięki którym została przyjęta finałna struktura pracy, poszerzona baza źródłowa oraz ostatecznie sformułowany tytuł publikacji. Szczególne podziękowania kieruję do prof. dr. hab. Ryszarda Kaczmarka z Uniwersytetu Śląskiego za rozmowy o treści książki oraz za zrecenzowanie pierwszej jej wersji i wskazanie wielu kwestii merytorycznych, co przyczyniło się do poszerzenia źródeł i literatury oraz do poprawy i uzupełnień tekstu. Jestem niezmiernie wdzięczna dr. hab. Markowi Kornatowi, prof. USKW za jego odpowiedzi na moje pytania dotyczące ocen polityki międzynarodowej z okresu II wojny światowej i uwagi do rozdziału pierwszego oraz za udostępnienie maszynopisu jego ostatniej książki, jeszcze przed jej publikacją, co ogromnie ułatwiło mi pisanie rozdziału pierwszego. Za szereg rzeczowych uwag i uzupełnień oraz wnikliwą lekturę dziękuję prof. dr. hab. Mieczysławowi Nurkowi i dr. hab. Jackowi Tebince, prof. UG. Bardzo proszę, aby moje podziękowania przyjęli: prof. dr. hab. Andrzej Leon Sowa, prof. dr. hab. Grzegorz Mazur,

prof. dr hab. Jerzy Rajman, prof. dr hab. Zdzisław Noga i dr Ryszard Ryś, za ich życzliwe rady i rozmowy na temat prowadzonych przeze mnie badań. Słowa wdzięczności kieruję do: dr. Andrzeja Suchcitzza z Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie za wsparcie i pomoc podczas kwerendy w Londynie oraz do Krystyny Uklei-Dąbrowskiej za opowieści o okupowanej Warszawie. Dziękuję również: prof. dr hab. Andrzejowi Kastoremu, dr. hab. Markowi Hermie, prof. UP, dr. Marcinowi Chorążkiemu oraz dr. Joannie Janus za ofiarowaną mi pomoc przy wyszukiwaniu różnych źródeł i literatury w Polsce oraz w Wielkiej Brytanii. Proszę, aby przyjął moje podziękowania prof. Krzysztof Hejke za jego pomoc, praktyczne rady i uwagi w czasie pisania tej książki. Kieruję także podziękowania do osób, które zaangażowały się w moje poszukiwania źródeł i poświęciły mi swój czas: Mariusza Gąsiora z Imperial War Museum w Londynie, Elżbiety Skerskiej z Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu, Tomasza Jastrzębskiego za przekazanie informacji o katastrofie halifaxa w Wojnarowej w sierpniu 1944 r., mjr. Mariana Rochińskiego z Torunia, który pokazał mi budynki dawnego niemieckiego Stalagu XX A Thorn (Toruń) i zapoznał z fachową terminologią oraz zabudową toruńskich fortyfikacji, Ryszarda Kotarby za pomoc w wyszukaniu części źródeł dotyczących Obwodu AK „Murawa” oraz dr. Piotra Stanka i Krzysztofa Sznotali z Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu za pomoc przy kwerendzie dotyczącej żołnierzy brytyjskich więzionych w niemieckich obozach jenieckich. Pomogli mi też: Wojciech Cybula – pracownik Urzędu Gminy w Stężycy – w weryfikacji informacji o żołnierzach brytyjskich i miejscach represji na terenie gminy Stężycza; Mieszko Klawikowski z Kujawsko-Pomorskiego Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy w dostarczeniu wiadomości o miejscach pamięci poświęconych żołnierzom brytyjskim na terenie województwa kujawsko-pomorskiego; Adam S. Kaczmarek z Wielkopolskiego Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu w weryfikacji lokalizacji poszczególnych części Stalagu XXI D na terenie Poznania oraz Andrzej Cewiński z Wojewódzkiego Komitetu Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Łodzi i jego współpracownicy, którzy przekazali mi materiał fotograficzny i źródłowy o miejscach przetrzymywania jeńców brytyjskich na terenie Łodzi w czasie okupacji niemieckiej, za co bardzo im dziękuję.

Jestem winna specjalne podziękowania Małgorzacie i Jackowi Jańcom oraz Jackowi Nestorowi, którzy nigdy nie poznali mnie osobiście, ale pomimo tego przesłali mi będące w ich prywatnych archiwach materiały źródłowe na temat żołnierzy brytyjskich. W czasie opracowywania źródeł brytyjskich korzystałam z pomocy osób, w tym zawodowych tłumaczy, pomagających w przekładzie

części tekstów z języka angielskiego, za co chciałabym wyrazić wdzięczność: Ewelinie Baran, Krzysztofowi Stańczakowi, Bartłomiejowi Stanirowskiemu, Agnieszce Atała, Jackowi Szczecińskiemu i Iwonie Sochackiej. Bardzo dziękuję Iwonie Gacoń za uwagi redakcyjne do tekstu publikacji. Podziękowania chciałam również skierować do Arka Zapalca za inspirację tematu. Pragnę szczególnie gorąco podziękować siostrze Monice i Rodzicom za nieustanne wsparcie, ogromną wyrozumiałość i nieocenioną pomoc we wszystkich moich działaniach.

Książka nie powstałaby bez finansowego wsparcia Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, który udzielał mi dotacji na prowadzone badania oraz częściowo dofinansował publikację książki, a także dzięki zabiegom organizacyjnym, redakcyjnym oraz sfinansowaniu większości kosztów druku przez Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, za co kieruję słowa głębokiej wdzięczności do Dyrekcji Muzeum. Bardzo dziękuję dr. hab. Tomaszowi Chincińskiemu oraz dr. Tomaszowi Rabantowi za ich zaangażowanie, merytoryczne dyskusje i uwagi oraz pracę nad redakcją książki. Pragnę podziękować również Polonia Aid Foundation Trust za dofinansowanie kwerendy archiwalnej w Londynie.